

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

II Yazı

Azərbaycan nümayəndə heyəti bu müqavilədə qoyulan müddəalara bərdən birə, gözüyumulu gəlməmişdi. Qafqaz konfederasiyası ideyasının faktiki olaraq iflası, müttəfiq qoşunların Azərbaycandan çəkilməsi, milli münasibətlərin kəskin olduğu Zaqafqaziya üzərində İtaliyanın müvəqqəti mandat hüququndan imtina etməsi, Denikin təhlükəsinin Azərbaycanı təhdidində davam etməsi, yeni yaranmış dövlətlərin suverenliyinin təsdiqi sahəsində qeyri-müəyyənlik 1919-cu ilin payızında Azərbaycan nümayəndə heyətini ölkənin xaricdən təhlükəsizliyinə nail olmaq məsələsində Qacar Dövləti amilindən istifadəyə sövq etdirdi. Əlimərdan bəy Topçubaşov Nazirlər Şurasının sədrinə yazırdı: "Biz, əlbəttə, Qacar Dövlətinin müasir vəziyyətinin, o cümlədən onun İngiltərə ilə bağladığı və bizim incəliklərinə qədər təhlil etdiyimiz 9 avqust tarixli müqaviləni (bu müqavilə 1921-ci ilin əvvəllərində ləğv edildi) nəzərə alırıq". Bununla belə, Azərbaycan nümayəndə heyəti, şübhəsiz onu da nəzərə alırdı ki, Qacar Dövləti ilə konfederasiya tipli birliyin yaranması və müqavilə layihəsində irəli sürülmüş başqa müddəaların da həyata keçməsi suverenliyini saxlayacaq Şimalın onlarla Cənubla birləşmək həsrətinə son qoyacaq, başının üstündə oynayan rus işğalı təhlükəsindən canını qurtaracaq.

Paris və Londonda başlanmış danışıqları davam etdirmək üçün dekabrın əvvəlində Seyid Ziyaəddin Təbatəbainin (Seyid Ziyanın) başçılığı ilə Bakıya Qacarların rəsmi nümayəndə heyəti gəldi. Nümayəndə heyətini Azərbaycan hökuməti tənənəli şəkildə qarşıladı. Dekabrın 5-də başlanmış danışıqlar daha sonra xüsusi komissiyalarda (siyasi-hüquqi, kömrük-ticarət-tranzit, poçt-teleqraf) davam etdirildi. Siyasi-hüquqi komissiyada əsas mübahisə obyektinə Qacar Dövlətində yaşayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təbəələrində kapitulyasiya (təslim) rejiminin üstünlüklərindən istifadə etmək hüququnun verilməsi tələbi idi. Qacar tərəfi ölkəsinin bu rejimi rəsmən ləğv etdiyi və bu qeyri-bərabər təhqiramiz rejimin qalıqlarını təzliklə tam ləğv etmək niyyətində olduğunu deyir, hər iki ölkəni bu məsələdə beynəlxalq hüquq normalanna əsaslanmasını təklif edirdi. Digər məsələ sərhədboyu şahsevn tayfalarının sərhəd pozuntuları və talançı hücumları ətrafında meydana çıxdı. Qacar Dövləti tərəfi şahsevnələr arasında təbliğat işində Azərbaycan Cümhuriyyəti nümayəndələrini ittiham edir. Azərbaycan tərəfi isə sərhədyanı kəndlərə talançı basqınların qarşısını almağı tələb edirdi. Komissiyanın işi gedişində məlum oldu ki, şahsevnələr arasında qarışıqlığın yaranması bolşevik təbliğatçıların fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1 avqust 1919-cu il tarixli qərarına əsasən Azərbaycanın Tehrandə diplomatik nümayəndəliyi təsis edilmiş və xarici işlər nazirinin müavini Adil xan Ziyadxanov Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qacar Dövlətində diplomatik nümayəndəsi vəzifəsinə təyin edilmişdi.

Danışıqlar 1920-ci ilin mart ayının 20-də bir sıra sazişlərin-teleqraf, ticarət-kömrük, poçt sazişlərinin və konsul konvensiyasının qəbulu ilə başa çatdı. Həmin gün Azərbaycan Cümhuriyyəti və Qacar Şahənşahlığı arasında dostluq haqqında da müqavilə imzalandı. Bu müqavilələr hər iki ölkənin ali qanunverici orqanlarında təsdiq edilməsindən sonra qüvvəyə minməli idi.

1920-ci ilin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xarici işlər nazirliyi Qacar Dövlətində bir sıra şəhərlərində rəsmi nümayəndəlik şəbəkəsi yaratmağa başladı. Tehran şəhərində səfirlik, Təbrizdə baş konsulluq, Məşhədə və Rəştədə konsulluq, Xoy, Əhər və Ənzəli şəhərlərində isə konsul agentlikləri yaradıldı.

Yanvar ayının 4-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Qacar Dövlətində yeni səfiri Adil xan Ziyadxanovun Tehrana gəlməsi ilə Azərbaycan nümayəndəliyinin fəaliyyəti xeyli canlandı. Diplomatik nümayəndəliyə xas olan vəzifələrlə yanaşı Adil xan Ziyadxanovun başçılığı ilə Azərbaycan nümayəndəliyi Qacar Dövlətində yaşayan türklərin mədəni-maarif işinə yardım etməyə başladılar. Adil xan Ziyadxanov xarici işlər nazirinə yazırdı ki, "nümayəndəliyin maddi imkanı olmadığından o, ehtiyacı olan dul qadınlara və yetimlərə kömək etmək, türk dilində

raylar tikib, bağlar salmaqdan ibarət olduğunu söyləyirdilər".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Tehrandakisəfirinin bu məktubları Təbrizdə başlanmış hərəkatın müjdəçisi idi. Bu hərəkatın başçısı Təbrizin Xiyaban məhəlləsində Hacı Kərim xan məscidinin imamı və vaizi Şeyx Məhəmməd Xiyabani idi. Xiyabani artıq bütün Təbrizi ələ keçirmişdi. Üsyanın əsas məqsədi ingilislərin Qacar Dövlətində ağalığına son qoymaq və konstitusiyasının yenidən bərbəsinə nail olmaq idi. Qacar konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş əyalət əncümlərini Xiyabani ölkənin demokratikləşməsi və Güney Azərbaycanın Qacar Dövləti tərkibində milli muxtariyyətinin bərqərar olması üçün vasitəçi hesab edirdi. Təbrizdə özünü möhkəmlətməmiş üsyançılar iyun ayında Zəncan, Marağa, Əhər, Xoy, daha sonra isə Ərdəbilə hakimiyyəti ələ ala bildilər. İyunun 22-də Şeyx Məhəmməd Xiyabani öz hökumətinin yaratdığı o, mərkəzi dövlət idarələrinin yerləşdiyi vəliəhdin iqamətgahı-Alaçaqda

və rus qoşunlarının cənuba doğru irəliləməsi və Qafqazda Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının təşkilinə qarşı müdafiə mövqeyi tutdular. Qacar Azərbaycanı əyalətinin adının dəyişdirilməsi bu mövqeyi göstərən bariz nümunədir". Maraqlıdır ki, V. Bertold da texminən eyni təzise tərəfdar olduğunu bildirmişdir.

Bizim tarixşünaslıqda tərif olunmuş bu hadisəni nədən ibarət idi? Molla və ruhani olan Xiyabanini asrlar ərzində xalq arasında aziz olmuş bu addan imtinaya vadar edən nə idi?

Bakı XI Qızıl Ordu tərəfindən 1920-ci il 27 apreldə işğal edildikdən sonra rus ordusu Moskvadan Ənzəlidə olan ingilis hərbi hissələrini darmadağın etmək və Denikin ordusunun hərbi-dəniz qüvvələrinin qalqlarını ələ keçirmək haqqında əmr aldı. Çiçerin Qacar Dövləti xarici işlər nazirinə notasında göstərdirdi ki, bu əmrinə yetirdikdən sonra rus qoşunları (o cümlədən Azərbaycan SSR qoşun hissələri) Qacar Dövləti ərazisini tərk edəcəkdir.

susən türklərə divan tutmağa başladılar. Hərəkatın rəhbəri Mirzə Kuçək xan və başqaları bu yaramaz hərəketlərə müqavimət göstərməyə çalışdılar. Mirzə Kuçək xan 1920-ci il avqustun 1-də Mdivani Polikarp Qurqenovičə yazdığı məktubunda ona müraciətə yazırdı: "Sosializm adı ilə Siz bizi münasibətdə yalnız Nikolayın çar ordusu, ya da ingilis kapitalistlərinin hərbi qüvvələrinə yaraşan hərəketlərə yol verdiriniz". Bu cür hərəketlərin davam etdiyi bu şəraitdə Mirzə Kuçək xan öz etirazını Mdivaniyə göndərdiyi ikinci məktubunda belə ifadə edirdi: "Sizin yoldaşlarınız qarət, zor və qətlə kommünizm və məzlumları müdafiə sayırsa, şahsevnələr yüz ildir ki, eyni işləri gördüklərindən, onda gərəkləri kommünist hesab edesiniz". Mirzə Kuçək xanın V.İ. Leninə, Heydər Əmioğluna, Mdivaniyə təkrar yazdığı şikayət dolu məktublar təsirsiz qalmış, Gilanda Qacarlara qarşı yaradılmış Sovet Respublikasında rus qoşunlarının nələyiq hərəketləri kütlələrin onlardan üz döndərməsinə səbəb olmuşdu.

Belə bir şəraitdə Gilan Sovet Respublikasının qoşunları Zəncana doğru irəliləyib, Xiyabani ilə iş birliyi yaratmağı təklif etdilər. Lakin Xiyabani bu təklifi rədd etdi və bununla Gilan Sovet Respublikasının qoşunlarının Güney Azərbaycanın işğalına doğru irəliləməsinin qarşısı alındı. Bundan başqa, Xiyabani Güney Azərbaycanın şimalında yerləşmiş Abbasqulu bəy Şadlinskiyin atlı dəstələrinin, eləcə də Mustafa Kamalın (Atatürk) kömək təklifini də rədd etdi. Digər tərəfdən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bir sıra siyasi xadimləri, eləcə də 1920-ci il mayın 28-də Gəncə və Qarabağ üsyanında iştirak etmiş Azərbaycan ordu hissələri Araz çayını keçib, Qızıl Ordunun təqiblərindən Cənubda özlərinə sığınacaq tapdılar.

Gilan hadisələrini diqqətlə izləyən Xiyabani molla lider Yunis Mirzə Kuçək xanın bolşeviklərə yaratdığı ittifaqı pisləmiş, Ənzəlidə rus hərbi qüvvələrinin qalmasını kəskin tənqid etmişdi. 1920-ci il avqustun 7-də "Yuq Rossii" ("Rusiyanın Cənubu") qəzetinin müxbirinə verdiyi müsahibəsində o, Gilan hadisələrində xalq adından xalqa zülm edənlərin hərəketlərini ifşa etdi. Xiyabani əgər əvvəllər, hətta üsyanın ilk aylarında Rusiyada gedən proseslərə hüsn-rəğbətinə bildirdi, bolşeviklərlə iş birliyindən qaçmırdısa, Gilanda rus əsgərlərinin törətdiyi biabırçılıqdan sonra bu müsahibəsində bolşevizmi "çarizmin o biri üzü" adlandırmışdır.

1920-ci il sentyabrın 12-də Təbrizin Qacar Dövləti qoşunları tərəfindən tutulması və Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin Qacar Dövlətinin kazak əyalətini əsgərləri tərəfindən öldürülməsi ilə Xiyabaninin hərəkatı yatırıldı. Beləliklə, parçalanmış Azərbaycanın bu dövrdə birləşməsi gerçək imkanı Güney Azərbaycanda ruhanilərin müqaviməti və Şimali Azərbaycanın ruslar tərəfindən işğalı ilə heçə endi.

Gilanın sovetləşməsi və Xiyabani hərəkatı Qacar Dövlətinin ərazi bütövlüyünə bolşevik ruslar və ingilislər tərəfindən edilən qəsd əsirin əvvəllərində ingilislərin dövlətsiz hesab etdikləri farslar üçün yaradılan paniranizm ideologiyasının və tacik milliyyətçiliyinin güclənməsinə təkən oldu. Paniranizmin bir qolu kimi kəsrəviçilik (banisi vətən xaini, avara və manqurt Seyid Əhməd Kəsrəvi-Təbrizinin adı ilə) yarandı. 15 dekabr 1925-ci ildə Rza Şah Pəhləvi (Əhməd Şah Qacanın mələri) Əhməd Şah Qacanın devirib Pəhləvi tacik dövləti yaratdı. Bu günə kimi (1935-ci ildən İran adlanan məmləkətdə) türklər öz dövlətçiliklərini itirərək fars və iranlı adlanırlar.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ordusunun 4 general-mayoru Qacar sülaləsinə mənsub idi.

1. Əmir Kazım Mirzə Qovanlı Qacar.
2. Feyzulla Mirzə Qovanlı Qacar.
3. Məhəmməd Mirzə Qacar.
4. Əmənulla Mirzə Qovanlı Qacar.

Son

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Qacar Dövləti münasibətləri

məktəb açmaq, türkçə heç olmasa aylıq qəzet nəşr etmək və sairə işləri görə bilmir. Bununla belə, o yazırdı ki, xeyriyyə cəmiyyəti və Azərbaycan türkcəsini öyrədən cəmiyyətin yaranması işinə başlamışdır. Bundan başqa nümayəndəlik yerli həmvətənlər arasında pulsuz olaraq ana dilində Adil xan Ziyadxanovun "Azərbaycan-tarixi, ədəbiyyatı və siyasəti" adlı kitabını yayırdı.

Aprel ayının 11-də yazdığı məktubunda Adil xan Ziyadxanov Qacar Dövlətində vəziyyəti belə xarakterizə edirdi: "Qacar Dövləti sünür, külləvi rüşvətxorluq və vəzifələrə təyin zamanı açıq alver gedir; nəticədə xalqın insafsızcasına soyulması baş verir; məhkəmə və ədalət deyilən şey yoxdur; keçmiş əzəmətdən əsər-ələmət qalmayıb, yeni mədəniyyət və abadiyyət görünür; hər yan yoxsulluq və natəmizlikdir... Qacar Dövlətində yaşayan farsların dövlətləri olmadığına görə bizim cümhuriyyətə münasibəti o qədər də yaxşı deyil, əksinə Qacar Dövlətində yaşayan bütün türklərin münasibəti qardaşcasına, dostcasındır. Güney Azərbaycan Qacar Dövləti tərkibində muxtariyyətə can atır".

Adil xan Ziyadxanovun aprelin 12-də xarici işlər nazirinə yazdığı məktub bu dövrdə Güney Azərbaycanda gedən siyasi proseslərə Azərbaycan nümayəndəliyinin (səfirliyinin) böyük marağını göstərirdi. Azərbaycan səfiri yazırdı: "Qacar Dövlətində yaşayan türklər açıq deyirlər ki, Qacar Dövləti türklər üçündür və nə vaxta qədər rəsmi dil kimi tacikçə işlədəcəkdə və onlar dövləti idarə edən məmurlardan və onların özbaşınalığından şikayətçidir. Məmurları və yerli feodalları əsas məqsədinin bədbəxt xalqın şərəfini sormağandan, qarət olunmuş xalq pulları ilə Tehrandə sa-

yerləşdi. Elə həmin gün bu bolşeviklərə rəğbət göstərən bu solçu molla tərəfindən Azərbaycan əyalətinin adı dəyişdirilərək "Azadistan" adlandırıldı. Şeyx Məhəmməd Xiyabani siyasi baxışlarına görə Osmanlı Dövləti düşməni idi. Türkcülük ideyalarına molla olduğu üçün nifrət edirdi.

Xiyabaninin bu fəvqəladə tədbiri ("Azərbaycan"ın "Azadistan" adlandırılması) xaricdə, o cümlədən bizim Azərbaycanşünaslıqda bir-birinə zidd fikirlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bizim Azərbaycanşünaslıq ədəbiyyatında isə bu hadisənin izahından qaçmaq səciyyəvidir. Belə ki, Xiyabaninin və tərəfdarlarının teokratik dövlət qurmaq cəhdləri və ad dəyişdirmək kimi belə radikal tədbirlər əl atmalığının yalnız formal-təbliğati tərəfi açılmış, Azərbaycanın İranın azadlığı yolunda oynadığı rolla aydınlaşdırmaq kimi ciddi olmayan cəhd edilmişdir. Əslində Qacar Dövlətində dini teokratik ümmət dövləti qurmaq üçün cəhd edilmişdi. Bir qrup xarici müxəssis belə hesab edir ki, "Azərbaycan" adının "Azadistan" şəklində dəyişdirilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərlərinin Güney Azərbaycanı özünə birləşdirmək meyli ilə bağlıdır. Belə bir meylin olmasını təsdiqləməklə bərabər, onu da göstərək ki, bu da ciddi izah hesab olunmamalıdır. Belə ki, "Azadistan" adı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu dövrdə (1918-ci il 28 may-1920-ci il 27 aprel) yox, məhz deyildiyi kimi, apreldən sonra elan edilmişdir.

Bəzi müəlliflər bu ad dəyişməni şimalda Sovet Azərbaycanının yaranması ilə izah edirlər. Məsələn, Əlirza Nəbdil (Oktyabr) "Azərbaycan və milli məsələ" adlı əsərində yazırdı: Xiyabaniçi demokratlar Böyük Oktyabr sosialist inqilabına müsbət münasibətlərinə baxmayaraq sosialist inqilabının

Mayın 18-də Ənzəli üzərinə qəflətən başlanmış hücum nəticəsində burada olan aqıvqvardiyaçıların ixtiyarında hərbi gəmilər və külli miqdarda hərbi ləvazimat ələ keçirildi, ingilislər Rəştə geri çəkildilər. Digər tərəfdən, Azərbaycan SSR-nin 7-ci Şirvan polku Astara səmtindən sərhədi keçib, Ərdəbil şəhərini tutdu. Volqa-Kaspi donanması komandanlığının V. İ. Leninə göndərdiyi teleqramda deyilirdi: "İki il ərzində Xəzər dənizində ağalığa edən aqıvqvardiyaçı donanmasının əsir alınması ilə Xəzərdə bolşevik hakimiyyəti qarşısında duran döyüş vəzifəsi yerinə yetirildi. Bu gündən etibarən Rusiya və Azərbaycanın sovet donanmaları Xəzər dənizinin vahid və tam hakimiyyətli sahibidirlər. Rusiya işğal etdiyi müstəmləkəsi Azərbaycandan gələn neft axınlarını artıq heç bir təhlükə təhdid etməyirdi. Su nəqliyyatı üçün yararlı olan Azərbaycan SSR donanmasının hərbi gəmiləri və bütün digər gəmiləri müsadirə olunaraq Rusiya Xəzər Donanmasına verildi. Bakıdan müsadirə olunan yük gəmiləri ilə Həştərxana bütün Azərbaycan neftinin daşınması təşkil edildi.

Ənzəli əməliyyatı sona çatdıqdan sonra Qızıl Ordu hissələri bolşevik meyillimolla Mirzə Kuçək xanın başçılığı ilə Gilanda Qacar Dövlətinə qarşı alovlanmış Cəngəllilər hərəkatına yardım etməyə başladı. Cəngəllilər hərəkatı Qacar Dövləti və xanədanına qarşı yönəlmişdi.

Qızıl Ordu hissələrinin Cəngəli dəstələri ilə birləşməsi, ingilislərinin Rəşti tərk etməsindən sonra iyul ayında Gilan Sovet Respublikası elan edildi. Xalq Komissarları Soveti və Gilan Qızıl Ordusu yaradıldı. Lakin çox keçmədən Serqo Ordjonikidze və Stalinin xeyir-duası ilə hərəket edən Abukov kimi avantürüst tiplər Gilanda özbaşınalığa etməyə, yerli əhaliyə xü-